

um, 1853; TOLDY Ferenc, *A régi magyar nap-tárakról*, Új Magyar Múzeum, 1853; JAKAB Elek, *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*, Bp., 1881 (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 9); KOVÁCS Imre, *Régi kalendáriumaink 1711-ig*, Debrecen, é. n.; ADLEFF Norbert, *Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez*, Kolozsvár, 1907; HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* [1922–23], Bp., 1976; ORTUTAY Gyula, *Kalendáriumolvasó magyarok* [1936], in *Uő, Írók, népek, századok*, Bp., 1960; GÁRDONYI Albert, *A 18. század legkerekesebb könyve*, MKsz, 1941; HERVAY Ferenc, *Krónikák a régi magyar kalendáriumokban*, MKsz, 1971; DUKKON Ágnes, *Tótfalusi Kis Miklós naptárai*, ItK, 1978; NEMESKÜRTY István, *Szórakoztató olvasmány és közönsége a 16. századi Magyarországon*, ItK, 1980; RI-TOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980; SZELESTEI NAGY László, *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon* [1980], in *A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., 1988; JÁNOSI György, *A szórakozás funkcióváltozásai*, Bp., 1986 (Gyorsuló idő); DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a 17–18. század fordulójáig*, in *A megváltozott hagyomány*, i. m.

S. Sárdi Margit–A szerk.

Szoszna Demeter énekeskönyve (1714–15; Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK +202)

Kézírtas róm. kat. egyházi énekeskönyv; egyike a legterjedelmesebbeknek a 18. sz. első feléből. 422 magyar, 4 latin éneket és 4 prózai szöveget tartalmaz tematikus rendben. A repertoár – a nyilvánvaló másolatok mellett is – bővebb a nyomtatott énekeskönyveknél (→*Cantus catholici*, 1651-től; →Kájoni János, *Cantionale catholicum*, 1676-tól stb.). Itt olvasható a „Boldogasszony anyánk...” kezdetű Mária-ének legkorábbi feljegyzése BONIFACIUS versfölkkel; talán →Lancsics Bonifác műve. A vaskos kötethez a XX. oldal után hozzákötötték a →Szelepcsényi György-féle *Cantus catholici* 1703. évi kiadását, majd a kézirat

új számozással folytatódik (1–877). A gyűjtemény összeírója Szoszna Demeter György pannonhalmi bencés szerzetes volt, életrajzát nem ismerjük.

Irod.: PRT, V, 1907, 479–494; GACS B. Emilián, *Szoszna Demeter György kéziratos énekeskönyve (1715–15)*, Pannonhalma, 1938; STOLL, 1963, ²2002, ³2004, 178. sz.; RMKT XVII/7, 1974, 696; RMKT XVII/15B, 1992, 542.

Csörsz Rumen István

szótár

A ~ szót a 18. sz. közepéig nem használták; azokat a munkákat, amelyeket ma így határoznánk meg, *neves könyvnek*, *szók lajstromának* vagy *szókat magyarázó könyvnek*, még gyakrabban *lexikonnak* vagy *dikcionáriumnak* hívták.

Az első magyar nyomtatott ~ak többnyelvű összeállítások. Sokáig feltételezték, hogy létezett egy 1531-es, krakkói kiadású latin–német–lengyel ~, amelyet →Sylvester János egészített ki magyar szóanyaggal. Az újabb könyvészeti kutatások szerint azonban e következtetés egy

Papai Páriz szótárának címlapja (Löcse, 1708)

tévedéssorozat eredménye. Fennmaradt viszont Johannes Murnellius ~ának egy olyan változata, amelyben a latin–német anyaghoz ismeretlen szerző fűzött magyar értelmezéseket (→Murnellius-szójegyzék, Krakkó, 1533). →Pesti Gábor munkája (*Nomenclatura sex linguarum*, Bécs, 1538) egy latin–olasz–francia–cseh–német ~ magyarral kiegészített változata. →Verancsics Faustus ötnyelvű összeállításában (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, Velence, 1595) „Európa legnevezetesebb nyelvei” között a magyar a latin, az olasz, a német és a dalmát társaságában szerepel. Ebből a típusból kiemelkedik az európai nyelvi műveltség egyik legfőbb forrása, Ambrosius Calepinus ~a (1502). Tíznyelvű kiadásai 1585-től tartalmaznak magyar szavakat, a korábban említettek 2–5000 körüli magyar szavával szemben mintegy 20–25 ezret (→Calepinus-szótár). Feltehetően teljes latin–magyar ~ak megmaradt része a →Gyöngyösi szótártöredék (1560 k.) és →Szamosközi István szótártöredéke (1580 k.). Az előbbi mintegy 10 400, az utóbbi kb. 200 szót őrzött meg.

→Szikszai Fabricius Balázs sárospataki professzor latin–magyar →szójegyzéke 1561 és 1574 között keletkezett, sokáig különböző kéziratok változatokban terjedt. Nyomtatásban először 1590-ben jelent meg. Anyagát tárgykörök szerint rendezte, akárcsak Murnellius és Pesti. A 17. sz.-ból ismerjük két négynyelvű, cseh és német anyaggal kiegészített változatát.

→Szenci Molnár Albert Nürnbergben nyomatta ki latin–magyar és magyar–latin *Dictionarium*-át (1604). Anyagát betűrendben közli. A későbbi redakciókhoz görög értelmezéseket is csatolt. Az újabb kiegészítések révén a mű tartalma enciklopédikus irányba bővült; a több száz szólás, →közmondás felvétele miatt a →szólaszgyűjteményekkel is rokonságot mutat. Legfőbb érdeme, hogy külföldön is hozzájárult a magyar nyelv elismertetéséhez. A munkát Mo.-on nem adták ki. Roppant terjedelme miatt nehezen lehetett kezelni, s hiányzott belőle a 17. sz.-ban olvasott szerzők szókincse.

Erdőbényei Deák János műve, a *Janua linguarum bilinguis, Latina et Hungarica* (Gyulafehérvár, 1635) több kiadást ért meg. Első része, a *Dictionariolum Latino–Hungaricum* kétszer önálló kötetben is megjelent. A szerkesztő Calepinus említi forrásai közül; hivatkozik Szenci Molnár Albert *Dictionarium*-ára is, de elmondja, hogy azt nem mindenben követte. A latin szavakat rövidebb megfelelőekkel igyekezett visszaadni, mint elődje. Elhagyta az elavult szóanyagot; a jelentés pontosítása érdekében angol értelmezéseket is figyelembe vett.

Előszavában öntudatosan hangsúlyozza magyar voltát →Jászberényi Pál, aki Londonban jelentette meg angol–latin ~t is tartalmazó művét. A *Fax nova* (1664) első részében először a leggyakrabban használt főneveket, igéket és ragozhatatlan mondatrészeket sorolja fel a szerző, párhuzamosan az angolt és a latint, majd a kevésbé használatosakat.

A 17. sz.-i mo.-i ~irodalom legtöbb műve →Comenius munkásságához és hatásához kapcsolódik. A század végén a latin ~ak magyar anyagát →Pápai Páriz Ferenc korszerűsítette. Szenci munkáját dolgozta át francia, angol és német értelmezések felhasználásával. *Dictionarium Latino–Hungaricum*-ában (Lőcse, 1708) a magyar jelentések között megkülönböztette a köznyelvi és a tájszavakat, jelölte a kiveszőben lévő alakokat is. A ~ →Bod Péter újabb kiadása (1767) révén a felvilágosodás korában is kifejtette hatását.

Kiad.: *A Murnellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*, kiad. SZAMOTA István, Bp., 1896; *A gyöngyösi latin–magyar szótártöredék*, kiad. MELICH János, Bp., 1898; *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*, kiad. Uő, Bp., 1906; *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, kiad. Uő, Bp., 1912; *Nomenclatura sex linguarum [...] per Gabrielem Pannonium Pesthinum*, kiad. MOLNÁR József, Bp., 1975 (hasonmás); *Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a magyar értelmezésekkel*, kiad. B. SIMOND Renée, Bp., 1955; BHA 25, 1990 (hasonmás); PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*,

Szeben, 1767, kiad. HARGITTAY Emil, KECskeméti Gábor, THIMÁR Attila, Bp., 1995 (hasonmás).

Irod.: MELICH János, *A magyar szótárírodalom. Első füzet: A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*, Bp., 1907; SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, MKsz, 1920–21, 1922; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998.

Bartók István

Szőke Ambrus (Gelencei Szőke)

Fiktív 17. sz.-i énekszerző. Életrajzát és a neki tulajdonított hazafias verseket valójában Kemény József koholta 1830-ban. A hamisítást Tolnai Vilmos leplezte le. A „Székelyföld mindig zöld...” kezdetű éneket több antológia a mai napig eredeti 17. sz.-i versnek véli.

Irod.: Gróf KEMÉNY József, *Egy régi székely poéta emléke*, TudGyűjt, 1830, VI, 126–128; TOLNAI Vilmos, *Szőke Ambrus*, EPhK, 1911, 300–302; KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában*, in Uő, *Eleink tündöklősege*, Bp., 1996.

Orlovsky Géza

Szöllősi Mihály, nagyszöllősi (†1675 u.)

Ref. egyházi író. 1660-tól Debrecenben tanult, majd rövid kassai tanítóskodás után lelkész, 1666 végétől Beregsurányban. 1675 végi brassói tartózkodása után nem ismert róla adat.

Sion leánya... (Kassa, 1668) címmel terjedelmes hitvédelmi iratot, *A [...] bujdosó magyarok füstölgő csepűje* (Kolozsvár, 1676) címmel imádságoskönyvet adott ki. *Az Isten házában [...] lobbogó szövétnek* (Kolozsvár, 1676) c. könyvében a jó lelképásztor tulajdonságait foglalta össze.

Kiad.: *Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje*, kiad. INCZE Gábor, h. é. n. [Bp., 1935]; *Az Isten házában meggyújtott [...] lobbogó szövétnek*, h. é. n. [Bp., 1937].

Irod.: ZOVÁNYI Jenő, *Kutatások a „Bujdosó magyarok füstölgő csepűje” szerzője után*, MKsz, 1940.

Gilcze Gábor

szőlőfürt

A hatalmas ~öt boton szállító férfiakat, Józsuét és Kálebet Mózes küldte előre az ígért földjének felkeresésére, megparancsolva nekik, hogy hozzanak mutatóba az esköli föld terméséből (Szám 13, 17 skk.). A középkori irodalom az elbeszélést Krisztus keresztrefeszítésére vonatkoztatta, a két férfiban az Ó- és Újszövetség képviselőit, a botban pedig a keresztfát vélte felismerni. Ezt ábrázolja a csengeri ref. templom festett →famennyezete (1745). A szőlőtő a kalászhoz (→búza) hasonlóan eucharisztikus szimbólum (pl. dombói féloszlopfő, vázából kihajló szőlőágak, 11. sz. vége, Újvidék, Múzeum; →pannonhalmi bencés apátság temploma, oszloplábazat, 13. sz. eleje; a →garamszentbenedeki bencés apátság templomának kapubéltete, 14. sz. első fele; a →pesti belvárosi plébániatemplom 1507-ben készült tabernákulum; noszvaji festett famennyezet 1734-ből az egri Dobó István Vármúzeumban). Hasonló értelemben jelenik meg a ~ a Krisztus-ikonográfiában is, pl. a Keresztrefeszítés-ábrázolásokon, többek között a győri jezsuita templomból származó *Kálvária a bűnbeesés-jelenettel* szoborcsoporton (18. sz. közepe, Pannonhalma, Bencés Főapátság Kincstára), ahol akantuszos, búzakalászokkal és ~ökből formált, eucharisztikus vonatkozású gyökekből nő ki Krisztus keresztfája. Mind a román kori épületplasztikában, mind a gótikus és barokk festett famennyezeten kedvelt ábrázolás a ~öt csipegető madár, amely a Krisztus vére, a megváltás utáni vágyakozást jelképezi (monostorszegi kőfaragvány, 11. sz., a zombori múzeumban; Madonna-dombormű töredéke Pécsváradról, 1070 k., JPM; domborműves kölemez Somogyvárról, 1150 k., Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum; Noszvaj, ref. templom, 15. sz.; nádasdaróci és farnasi festett templomi berendezések, 1750 stb.). Olykor Máriát is hasonlították a ~höz, mivel Krisztust érlelte a szíve alatt (vö. Sir 24,17). Ezért a késő középkori művészetben Mária és Jézus ~öt is tarthat a kezében. Néha az eucharisztikus vonatkozás miatt a Krisz-